

ЛІТЕРАТУРА:

1. Учебное пособие для вузов / Е.В.Ягунова. – СПб.: Издательство «Остров», 2005. – 51 с.
2. Карл Густав Юнг Название: Аналитическая психология. Тавистокские лекции Издательство: Азбука-классика Год: 2007 – 176 с.
3. Горошко Елена Игоревна. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / РАН; Институт языкознания. – Х. ; М. : Издательская группа РА-Каравелла, 2001. – 316с.
4. Бодуэн де Куртене Э.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. 1963. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. 384 с.
5. Ильясов И.И. Психологические и физиологические методы психолингвистического исследования //Основы теории речевой деятельности. – М., 1974.
6. Залевская А. А. Введение в психолингвистику. – М.: Российский государственный гуманитарный ун-т, 1999. – 382с.
7. Глухов В.П. Основы психолингвистики: учеб. пособие для студентов педвузов . – М., АСТ: Астрель, 2005. – 351 с.
8. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика: Учебник для вузов. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. 315 с

УДК 811.161.2+811.111'

*Діброва В. А.
(Київ, Україна)*

КОГНІТИВНА ПРИРОДА ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ЗДАТНІСТЬ МИСЛЕННЯ ЛЮДИНИ ВИРАЖАТИ СТАВЛЕННЯ ДО ДІЙСНОСТІ

Стаття присвячена розгляду когнітивної природи заперечення. Комунікативна ситуація заперечення розглядається як фрейм офіційно-ділового дискурсу. Проаналізовано зв'язок категорії заперечення з категорією модальності та категорією оцінки.

Ключові слова: когнітивна природа, фрейм заперечення, дискурс, модальність, оцінка.

Статья посвящена рассмотрению когнитивной природы отрицания. Коммуникативная ситуация отрицания рассматривается как фрейм официально-делового дискурса. Проводится анализ связи между категорией модальности и категорией оценки.

Ключевые слова: когнитивная природа, фрейм отрицания, дискурс, модальность, оценка.

The article is devoted to examination of the cognitive nature of negation. The communicative situation of the negation is studied as frame of official-business discourse. It also analyzes the connection of the category of negation, the category of modality and the category of assessment.

Key words: *the cognitive nature, frame of the negation, discourse, the modality, the assessment.*

Категорія заперечення відбиває засадничий принцип когнітивної лінгвістики, який В. Гак охарактеризував так: усе йде від дійсності через думку в мову, і все від мови повертається через думку в дійсність.

У мові заперечення є акумулюючий філософський й логічний розуміння цього між-дисциплінарного феномену, становлячи водночас категорію, когнітивна природа якої дає змогу простежити зв'язок дійсності, мислення і мови. Спираючись на це твердження, заперечення розглядаємо як результат мовно-мисленнєвої діяльності людини: заперечні висловлювання формуються як мовні форми об'єктивації суджень заперечного змісту.

А. Паславська розглядає заперечення як первинну, семантично цілісну змістову категорію, що належить до розряду функціонально-семантичних утворень, універсальних для всіх мов світу. При цьому витлумачуємо *заперечення* у трьох аспектах: 1) як мовну універсалью, яка корелює зі своєю протилежністю – ствердженням; 2) як семантико-граматичну універсалью, для якої характерні різномірні мовні засоби із загальним значенням заперечення; 3) як когнітивно-дискурсивне утворення, що актуалізує заперечну семантику мовленнєвих засобів у тісній взаємодії з експресивністю, модальністю й оцінкою різних типів дискурсів, зокрема й *офіційно-діловому*.

Серед типології дискурсів офіційно-діловий є продуктом інтеграції функціонального стилю, норми і комунікативної діяльності. До офіційно-ділового дискурсу належать документально оформлені акти державної, політичної, економічної діяльності, ділові відносини між організаціями, державами, а також між членами суспільства у сфері офіційного спілкування – закони, установи, накази, акти, розпорядження тощо [3].

Офіційно-діловий дискурс – це сфера реалізації офіційно-ділового стилю, необхідними умовами якого є точність (досягається за допомогою усталених слів та зворотів, так званих мовних штампів: структура речень складна, має своєрідну схему, не властиву іншим функціональним стилям, уникнення багатозначності слів) і відсутність емоційно забарвлених висловів. Ці умови роблять офіційно-діловий стиль консервативним, бо вони є незмінними тривалий час: порушення спеціально встановленої форми кожного документа є неприпустимим. Існує дві форми офіційно-ділового викладу: усна й писемна. Усна форма спілкування передбачає проведення нарад, засідань, зборів; монологічний виступ перед аудиторією з доповіддю чи повідомленням. Писемна форма спілкування передбачає відсутність співрозмовника, вона реалізується в різних документах.

З погляду дискурсивної реалізації ділова комунікація становить інституціональний дискурс і є статусно-орієнтованою. Ділове спілкування завжди відбувається в межах відповідних соціальних, державних і міжнародних установ. Відповідно, учасники ділового спілкування виступають в офіційних статусах і зорієнтовані на розв'язання конкретних завдань. Простір застосування ділового мовлення визначається статусно-рольовими взаєминами комунікантів у сферах державно-політичної, громадської, економічної, адміністративно-господарської діяльності. Відповідно до цих сфер інституціонального дискурсу вирізняються основні його види: *законодавчий* (закони, укази, статuti, постанови); *дипломатичний* (міжнародні угоди – конвенції, повідомлення – комюніке, звер-

нення – ноти, протоколи); *адміністративно-канцелярський* (накази, інструкції, розпорядження, довідки, заяви, звіти).

Будь-яка ділова комунікативна ситуація відповідно до трьох видів інституціонального офіційно-ділового дискурсу містить поряд з твердженням важливу інформацію з запереченою семантикою, яку в роботі представлено як *фрейм заперечення*.

Акумулятором філософського і логічного розуміння явища заперечення є мислення людини. Заперечні судження, відображаючи певний фрагмент відношень об'єктивного світу, є невід'ємною складовою сфери *когніції* людини, що пов'язана з процесами пізнання і феноменом знання як такого – в усіх аспектах його отримання, зберігання, переробки й передачі. Відтак, категорія заперечення якнайкраще втілює один із засадничих принципів когнітивної лінгвістики, який В. Гак образно охарактеризував наступним чином: усе йде від дійсності через думку в мову, і все від мови повертається через думку в дійсність [7].

Виходячи з цієї тези, заперечення слід розглядати як результат мовно-мисленнєвої діяльності людини: заперечні висловлювання формуються як мовні форми об'єктивації суджень заперечного змісту.

Усвідомлення когнітивної природи заперечення створює передумови для конкретизації її змісту з використанням різних структур категоризації інформації, зокрема, *фрейму*. Поняття фрейму (від англ. *frame* – “схема”) було вперше використано американським психологом Ф. Бартлеттом у книзі “Пам'ять” (“Remembering”, 1932) для номіналізації *стереотипних* уявлень, якими люди регулярно користуються при вербалізації минулого (колективного та/чи індивідуального) досвіду.

З огляду на суб'єктивно-репрезентативну природу заперечення деякі мовознавці кваліфікують цю категорію як складову широкого поля *модальності* [3]. Говорячи про модальність як про встановлюване мовцем відношення змісту висловлювання (його пропозитивної основи) до дійсності, лінгвісти наголошують на тому, що відношення до дійсності є результатом уявлення про неї саме мовця. Ця думка сягає концепції В. В. Виноградова, який розглядав такі модальні значення, які виражаються у реченні тільки від “особи” відправника мовлення.

За допомогою термінолексми “модальність” (лат. *modus* – спосіб, відношення) позначається певний спосіб ставлення суб'єкта, який висловлюється, до предмета висловлювання. Свого часу німецький філософ І. Кант пропонував три види модальних суджень: *асерторичні* (ті, що констатують факти дійсності, але не виражають їх незаперечну логічну необхідність), *проблематичні* (ті, що виражають можливість) і *аподиктичні* (ті, що виражають необхідний зв'язок між предметами) судження. Ці три види суджень не вичерпують усього розмаїття можливих відношень модальності. Наприклад, прохання, накази, команди, клятви також виражають певне ставлення мовця до предмета висловлювання, однак в традиційній логіці вони не знаходять собі місця. Зазначимо також, що не завжди можна визначити відмінності між дійсним і необхідним, оскільки іноді й випадковість набуває статусу дійсності. Тому протягом певного часу представники математичної логіки вважали, що модальність – це предмет скоріше психологічного, ніж строго логічного вивчення.

У процесі розвитку мови Кантове учення про три види модальних суджень трансформувалося в учення про три способи дієслова, яке твердо увійшло до реєстру сучасної

граматики, хоча, як зазначав В. Виноградов, це його первинне логічне, філософське обґрунтування вже давно забуте.

На різних етапах розвитку лінгвістики поняття модальності то звужувалося до поняття способу, то розширювалося, зливаючись фактично з категоріями оцінки та експресивності. Модальність розуміється як “оцінка змісту мовцем з погляду реальності, можливості, вірогідності”, “відношення мовця до змісту висловлювання, а також відношення змісту висловлювання до об’єктивної дійсності” [3: 164], “відношення змісту висловлювання до дійсності та оцінка цього відношення з боку того, хто говорить” [6: 134], “ознака, яка вказує на здатність речення виражати спосіб включення змісту речення у контекст відображуваної дійсності” [8: 315].

Сьогодні модальна логіка є досить розвинутою галуззю формальної логіки. На думку Р. Фейса, модальна логіка, або логіка модальностей, вивчає не тільки твердження й заперечення, а й так звані сильні та слабкі твердження й заперечення. До сильних належать твердження типу “Це необхідно істинне”, “Це необхідно неправдиве”. До слабких належать твердження типу “Це можливо істинне”, “Це можливо неправдиве”. Логічні константи, аналогічні словам “необхідно”, “можливо” тощо, називаються *модальностями*, або *модальними операторами*.

Включення заперечення до категорії модальності пояснюється тим, що модальність як категорія виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб’єктивної кваліфікації повідомлюваного як думку мовця на відношення висловлювання до дійсності [3: 90].

Найбільш поширеною є концепція модальності, запропонована швейцарським ученим Ш. Баллі. Її сутність полягає в тому, що в будь-якому висловлюванні можна виділити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), у якій виражається інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця щодо відношення до диктума [цит. за пр.: Ахманова 2005, с. 44-45]. При цьому модус визначається як активна дія, яка здійснюється мовцем над диктумом. Мовознавець розрізняє експліцитний та імпліцитний модуси.

Ідеї Ш. Баллі отримали продовження в працях різних мовознавців, які зазвичай не вбачають різниці між термінами модальність і модус. Причина невизначеності рівнів (мови *чи* мовлення, мови *і* мовлення), на яких експлікується модальність, на наш погляд, відображається саме в тому, що поняття модальності втрачає чітко окреслені рамки внаслідок ототожнення з модусом. Тому ми поділяємо думку дослідників, які розрізняють *модус* як “комплекс таких суб’єктивних значень, що їх може і повинен висловити мовець, вступаючи в той чи інший вид спілкування і стаючи автором висловлень, побудованих за законами даної мови” [9: 50].

Розвитком концепції Ш. Баллі стало виокремлення кількох типів модальності, яке ґрунтувалося на функціонально-семантичній диференціації модусів. Так, Т. Б. Алісова розрізняє два типи модальності: комунікативну, за якою речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні й оптаивні, та суб’єктивно-оцінну, яка виражає оцінку мовця щодо впевненості в достовірності повідомлюваного [2: 46].

За модусно-диктумного членування висловлювання виступає В. Д. Шинкарук, який, зокрема, вважає, що модальність як категорія модусу, подібно до інших його категорій (персуазивності, оцінності, авторизації), “безпосередньо пов’язана з викорис-

танням речення в мовленнєвому акті. Вона прямо залежить від інтенції мовця, тому-то значення, які становлять модус речення, є в основному комунікативно-інтенційними. Ці значення накладаються на власне значення, модифікують їх і забезпечують актуальне прив'язання речення до референтної ситуації та введення його до тексту” [11: 20-21]. Лінгвіст, протиставляючи три рівні речення, – формальний, семантичний та комунікативний – розмежовує модус і комунікативний аспект і вважає, що суб’єктивність модусу і комунікативного аспекти різна. У модусі виявляється суб’єктивність “в інтересах мовця”: відношення та оцінки мовця, основою для яких служать положення автора про описувані події, його уявлення про достовірність тієї чи іншої інформації, його “система цінностей” подій тощо. У комунікативному аспекті – “суб’єктивність в інтересах слухача”: мовець використовує комунікативну побудову речення для того, щоб, турбуючись про успіхи комунікації, керувати комунікативною поведінкою співрозмовника, тобто, по-перше, орієнтувати його на потрібний вид комунікативної діяльності – слухання або мовлення, по-друге, фіксувати його увагу на тих або інших елементах змісту залежно від їх актуального значення [11: 23].

Таким чином, приходимо до необхідності чітко відмежувати поняття: *модусу* як комплексу суб’єктивних значень, висловлених мовцем у ході комунікації; *модальності* як одиниці суб’єктивного семантико-синтаксичного спрямування, що передає стосунок його змісту до дійсності, з яким пов’язують витлумачення повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.), *способу* як суто морфологічної дієслівної категорії, що реалізує реальну/ірреальну дію.

Питання, пов’язані з категорією модальності, належать до переліку тих суперечливих проблем мовознавства, які на кожному етапі розвитку лінгвістичної думки не лише не втрачають своєї актуальності, а навпаки, – набувають нових аспектів. Та складність вивчення модальності, на яку вказують усі її дослідники, значною мірою визначається вже тим фактом, що в цій категорії пов’язані такі ключові поняття комунікативного процесу, як об’єктивна дійсність, висловлювання та його автор. На нашу думку, антиномія “мова – мовлення” зрештою спричинила істотні розбіжності у трактуванні й розумінні категорії модальності загалом і суб’єктивної модальності зокрема. Іншим проявом неузгодженості досліджуваної категорії є приналежність самого терміна до найбільш контраверсійних у мовознавстві. Частково це спричиняється інтерференцією його значень з відповідниками із логіки, психології, філософії [10: 22].

Враховуючи вищезазначене, вважаємо заперечення субкатегорією модальності, оскільки заперечення як субкатегорія модальності відображає ставлення мовця до повідомлюваного: за допомогою заперечної форми він спростовує істинність висловленого раніше або ймовірного судження. Модальний характер заперечення представлено у концепції А. Вежбицької, яка тлумачить заперечення як суб’єктно-вольовий “модальний примітив”, у межах якого категорія заперечення співвідноситься з ідеєю бажаності. Включення заперечення у число модальних значень пов’язано з розумінням заперечення як суб’єктивної оцінки змісту висловлювання або як нереальності існування чогонебудь. За В. Г. Адмоні, категорія заперечення є однією з основних форм модальності, поряд із категорією ствердження. Автор розуміє заперечення як вираження нереальності відображуваних у реченні зв’язків і явищ дійсності [1].

У даній статті модальність розглядається із двох позицій: 1) надання можливості вибору здійснити або не здійснити запропоновану дію партнерові з комунікації (сфера ввічливості) або 2) відсутності цього вибору, тобто “диктування умов” і в такий спосіб виражати свою згоду/незгоду.

Заперечення, як підсистема протиставлення і спосіб представлення буття, є важливим елементом об’єктивної реальності, – гетерогенним явищем, що відображає співвідношення мови і мислення.

Окрім того, категорія заперечення тісно пов’язана з *категорією оцінки*. Оцінка знаходиться в основі змістової структури заперечних висловлювань. Перш ніж заперечити, мовець реалізує негативну оцінку на основі “картини світу” аксіологічної шкали, своїх почуттів і переживань та використовує відповідні форми висловлювання. Заперечно-оцінні висловлювання передають суб’єктивне ставлення мовця до адресата у діапазоні негативної кваліфікації, тобто несхвалення. Одна із особливостей оцінки – її суб’єктивний характер. *Оцінне судження* – це суб’єктивний образ об’єктивної дійсності, оскільки об’єктивно існуюча інформація відображається у свідомості суб’єкта оцінки та співвідноситься з його власним уявленням про добре/погане і, отже, набуває суб’єктивної форми. Мовець здійснює негативну оцінку та визначає цінність об’єкта згідно з своїми переконаннями, поглядами та соціальними установленнями. Заперечно-оцінні судження здійснюють певний вплив на учасників комунікації та вказують на характер спілкування.

Загальна заперечна оцінка – це оцінка комплексна, вона складається з декількох особистих оцінок. Сукупність часткових негативних оцінок більш різноманітна, ніж групи загальних оцінок. Це можна пояснити тим, що людина в негативному загальному намагається диференціювати негативне часткове, те специфічне, особливе, що викликає у нього дискомфорт [5]. Кожен аспект заперечного часткового висловлювання базується на одному з ознак об’єкта, негативно характеризуючи певні властивості, якості, стан чи дію адресата. Аспект заперечної оцінки визначається якостями та діями об’єкта, що викликають у мовця негативно-оціночне ставлення.

Показовим є той факт, що сама *оцінка* має назву *заперечної*, тобто містить ідею заперечення [6]. У мовних одиницях із заперечною оцінкою чи заперечною конотацією спостерігається дотримання принципу єдності та існування категорії твердження та заперечення (“affirmation and negation”). В одній мовній одиниці стверджується наявність будь-яких негативних якостей та відсутність позитивних властивостей з погляду стереотипного сприйняття картини світу та з погляду індивіда – адресанта й адресата.

Мовні засоби вираження негативної оцінки висловлювання мають великий діапазон та характеризуються достатньою різноманітністю. Це пояснюється тим, що аномалії та відхилення від норми впливають на психологічний стан особистості та знаходять своє відображення у мовленні учасників комунікативного акту.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г.О модальности предложения / В.Г. Адмони // Ученые записки. ЛГПИ им. А.И. Герцена. Т. XXI. – Л., 1956. – С. 47-70.
2. Алисова Т. Б. Введение в романскую филологию / Т. Б. Алисова, Т. А. Репина, М. А. Таривердиева. – М. : Высш. шк., 1982. – 343 с.

3. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
4. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М.: Изд-во ин. лит-ры, 1961. – 394 с.
5. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови : когнітивно-гендерні аспекти / О. Л. Бессонова. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 362 с.
6. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н. Бондаренко. – М.: Наука, 1983. – 212 с.
7. Гак В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 349-372.
8. Донскова О. А. Средства выражения категории модальности в драматургическом тексте / О. А. Донскова. – М.: Наука, 1982. – 113 с.
9. Николаева М.Н. О соотношении семантического и прагматического аспектов отрицания (на материале англоязычных текстов публицистического стиля): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: 10.02.04/ Моск. ордена Дружбы народов гос. лингв. ун-т. / М.Н. Николаева. – М., 1995. – 26 с.
10. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності / (Монографія) / В. М. Ткачук. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
11. Шинкарук В.Д. Репрезентації модусних категорій у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С. 50-56.